

ŽIVOTNA FILOZOFIJA LIKOVA U ROMANIMA F. M. DOSTOJEVSKOG

Jedan pogled iz današnje perspektive

»S pustoga brežuljka u Palestini, sa sramotnc
sprave rimskoga mučenja, s dviju unakrsnih dr-
venih prečaka, oteгла se tolika crna i duga sjena
po cijelom svijetu, da se od nje ne možeš više
spasti ni u najtoplijem sunčanom zakutku bla-
ženoga ostrva.«

(D. S. Merežkovski — »Vječni suputnici«, I dio,
str. 16).

Format pisca filozofa kao što je Dostojevski, s takvom bujnošću i velebnošću psihološke raščlambe, složenošću i osjećanjem nije lako i nije moguće uokviriti u nekoliko životnih datuma. Pisca takva mračnog interijera zblivanja s tako šarolikom galerijom junaka jedva poznaje svjetska književnost.

Pojavio se »čovjek koji je poslije renesanse prvi uočio da je razum, za čiju pobjedu su se tako žestoko borili svi ruski revolucionarni demokrati od Bjelinskog do Lenjina, najveći neprijatelj bilo kakve borbe«.

Dapače, stvaralaštvo Dostojevskog neprekidna je borba protiv ratia, za život. Nikakvih razumnih argumenata on u toj borbi nema, niti može imati. Na strani Dostojevskog samo je jedan argumenat — hoću ili neću, bez ikakva razloga. Ispovjedio je to u kruni svoga stvaranja — »Braći Karamazovima«: »Glupost je kratka, nije lukava, a um petlja i krije se. Um je podlac, a glupost iskrena i časna« (str. 329).

Zato u »Idiotu« zahtijeva stanovitu dozu tuposti, »gotovo prijeko potrebno svojstvo, ako ne svakom praktičnom čovjeku, a ono barem svakom koji zgrće novac« (str. 390).

Otišao je u dubinu i visinu. Svojom pojavom uzmutio je dno dubina, dotad nikad nedosegnuto. V. V. Zjenjkovski zaustavlja se na istom momentu stvaralaštva Dostojevskog ističući da čovjek, čitajući Dostojevskog, osjeća da je pisac sav zadihan od mnoštva doživljaja i počinje i sam da se uznemiruje upijajući u sebe to mučno i jedva izdržljivo štivo.¹

Nietzscheu je Dostojevski prvi genijalni potez psihologije. To je psiholog s kojim se on izvrsno razumije. Brandesa čudi što se Nietzsche tako pohvalno izrazio o Dostojevskom, pa nije mogao a da ne napiše Nietzscheu: »Velik je to pjesnik, ali odvratan dečko, skroz kršćanin u svom osjećajnom životu i jednako

¹ V. V. Zjenjkovski, *Ruski mistioci i Evropa*, Zgb, 1922, s. 56.

onaj, koji uživa u mučenju drugoga. Sav je njegov moral ono što ste Vi okrstili ropским moralom.« Nietzsche mu je odgovorio: »Bezuvjetno vjerujem Vašim riječima, koje se odnose na Dostojevskog, ali ga u drugu ruku cijenim kao najvrjedniji psihološki materijal, koji poznajem — zahvalan sam mu na posebni način, kako se god protivio mojim najnižim instinktima.«²

Život je potvrdio misao Lava Šestova: »Dostojevski nema što da nauči od filozofije, ali dok na svijetu bude filozofa, uvijek će imati što da nauče od Dostojevskog.« Nietzscheu susret s Dostojevskim pripada među »najdivnije i najsretnije susrete u životu«. Na Dostojevskog se oslanjaju: Paul Bourget, Barrès, Hamsun. Za Thomasa Manna on je »prvi psiholog svjetske književnosti«. Melchior de Vogüé u djelu »Le roman russe« servira Dostojevskog Francuskoj. Piše o njemu Alfred Adler iznoseći razloge zašto i kako je Dostojevski izrastao kao neprijatelj Zapada, odnosno Evrope. Njegovo naime smjelo koraćanje stazom zabluda, njegovo svesrdno bratimljenje s laži da bi se približio istini, Zapad i kršćanska Evropa ne shvaćaju. Ne shvaćaju njegovo osobno načelo da se kroz laž približi istini, pošto mi doista nikad ne možemo saznati istinu, i uvijek moramo računati s najmanjom laži.«³

O Dostojevskom, nadalje, piše i Camus. Trajnu modernost i neprolaznost junaka Dostojevskog on vidi u tome što se »svi junaci Dostojevskog pitaju o smislu života.«⁴

U njegovim romanima to je pitanje postavljeno s takvom snagom da traži samo krajnja rješenja. Egzistencija je lažna ili vječna.

Karakteristični Proustova *Traganja za izgubljenim vremenom* vode razgovore o Dostojevskom, a Oscar Wilde analizira *Ponižene i uvrijeđene*. Dr Josip Badalić piše o odnosu našega Cesarca i njegova romana *Sudite me* upravo prema *Zločinu i kazni*.⁵

Sva ta i svjedočanstva drugih bezbrojnih pisaca i mislilaca idu u prilog onoj misli Andréa Gidea koju nalazimo odmah na početku jednog od članaka o Dostojevskom: »On (Dostojevski) je vrhunac koji je još napola pokriven, tajanstvena karika u lancu; nekoliko najvećih rijeka izvire ondje gdje se može utaziti nova evropska žed.«⁶

V. V. Zjenjkovski i Gide jednog su mišljenja, samo su se izrazili na dva načina. Zjenjkovskog začuđuje čudesno i zasljepljujuće bogatstvo ideja Dostojevskog i kako smo još daleko od toga da bi bile proučene pojedine njegove ideje pune dubokoga smisla i životne istine. »Dostojevski nas još uvijek tako uzbuđuje, tako trza najskrivenije žice naših duša, da se slobodno može govoriti o još nedovršenom periodu neposrednog usvajanja njegove složene duhovne tvorevine. Još se nije završilo prisno zbližavanje s duhovnim nasljedstvom Dostojevskog; još nisu riješene zagonetke koje je on zadao; nije se zapravo još ni počelo s iscrpljivanjem punog smisla njegovih djela. I sve ovo može se kategorično tvrditi, iako postoji velika literatura o Dostojevskom, iako je neosporan njegov utjecaj na cio svijet. Ne, ne, još nije odzvučala muzika; još zove i uzbuđuje, časom budeći zaspali dušin kaos, časom paleći strast za žrtvene podvige. Još stojimo kao očarani, gledamo u strašnu bezdanu dubinu koju nam je otkrio Dostojevski pa niti možemo da odemo od nje, niti možemo da ovladamo njome.«⁷

Milica Nikolić u svom sastavku *Velika decenija* citira A. V. Lunačarskog u *Dostojevski i revolucija*: »Može se reći da čitava suvremena književnost ide stopama Dostojevskog, kao što je čitava klasična književnost išla stopama Puškina. Dostojevski je još uvijek suvremeni pisac, naša suvremenost još uvijek nije izživjela sve one probleme koji se rješavaju u stvaralaštvu Dostojevskog. Govoriti o njemu još uvijek za nas znači govoriti o najkrupnijim pitanjima našeg tekućeg života.«⁸

² Dr Ante Katalinić, *Čovjekov titanizam kod Dostojevskog*, »Život«, rujan, 1943, str. 298—299.

³ Alfred Adler, *Individualna psihologija*, Beograd, 1937, str. 377.

⁴ Albert Camus, »Mit o Sifizu«, Sarajevo, 1961, str. 101.

⁵ Usp. Dr. Josip Badalić, *F. M. Dostojevski u hrvatskoj književnosti*, Zagreb, 1932, str. 98.

⁶ André Gide, *Dostoievski, Articles et causeries*, Paris, 1948, str. 1.

⁷ V. V. Zjenjkovski, ib. str. 46—47.

⁸ Milica Nikolić, »Delo«, 11/1967, str. 1282.

»Dostojevski je genijalan... po snazi i po plastičnosti slikanja. S njim se može mjeriti samo Shakespeare« — veli o njemu Maksim Gorki.

Složenost okoline učinila ga je neobično razdvojenim. Njegova razdvojenost očituje se u nesimetričnosti njegovih romana, u leksikonu koji mu je čas gradski, čas činovnički, a čas opet jasno inteligentски, dok su mu motivi uglavnom urbanistički, pa u njega gotovo i nema pejzaža, koji je tako karakterističan za djela »plemičkog realizma«.

Kao što je danas Šolohov ocijenjen od kritičara kao »najreprezentativniji pisac socijalističkog realizma, Dostojevskog možemo okrstiti najreprezentativnijim piscem »plemičkog realizma«.⁹

Perović oštro zapaža kako su razvučenost i razvodnjenost opisa i detalja, koje se mjestimice osjećaju, nužna posljedica brzine pisanja i materijalne oskudice. Ne osjeća to samo pomni čitatelj nego i sam Dostojevski je osjećao problem izraza, osjećao nedoradenost svojih djela doživljujući to često kao duboki problem umjetničke savjesti i poštenja.¹⁰

Rascijepilo se njegovo »Ja« zbog raznih skrajnosti njegova duha. On je »čas buntovnik, čas poslušni sluga koga je nešto vuklo ponorima pred kojima se užasavao — to je bilo pronalaženje jedne uvjerljive istine. I tada je on smjelo uzeo zabludu za svoga putovodu«.¹¹

Odakle poglavito ta njegova razdvojenost i rascjep ličnosti? U prvom redu odatle što je htio vjerovati, pravo vjerovati u misli i osjećaje koji mu ne ulijevaju pravu vjeru i što bi se htio riješiti onoga što neprestano kopa po njemu, što ga uzbuđuje. »Dostojevski se je do posljednjeg disaja mučio, mislio, borio se i umro, a nije našao ono, što je nada sve tražio u životu — duševno uspoškojenje.«¹²

Potpuno se uživio u misli i osjećaje svojih junaka, ali, svejedno, on se svjesno zadržao na jednoj točki s koje sve to skupa sažalno promatra i s koje promatra sebe samoga, i svoje osjećaje. Zar se o njemu ne može reći isto što i o caru Aleksandru: »Kakva je strašna bomba proturječnih osjećaja... mučila i kidala njegovu savjest.«¹³

Njegovi ljudi su u alternativni da se opredijele za Boga ili đavla uz puni rizik po svoju slobodu. Osobito je značajna ona crtica iz predgovora *Demonima*: »Niste u stanju ni zanjekati Krista Boga bez njegove volje kao što se svaka druga prljavština i bezakonje ne zbivaju bez Njega.«¹⁴

Slažemo se s Berdjajevom da je čovjeku prema Dostojevskom nešto najljudskije i nešto najsvotjenije upravo — njegova sloboda, kako on to kaže: »Čovjek mora ići putem slobode.« Međutim, što se dalje događa? Ta »sloboda prelazi u ropstvo, sloboda uništava čovjeka kad čovjek u divljem jurišu svoje slobode ne će da zna ni za što više nego samo za čovjeka. Ako ne postoji ništa više od samoga čovjeka, onda ne postoji ni čovjek.«¹⁵

Ali odmah treba nadodati da je ta sloboda neka vrsta bolesti koja čovjeku prijete smrću, ako se na vrijeme ne podvrgne određenoj kuni. Najnesposobniji junaci Dostojevskog zaista su slobodni ljudi, ali koji više ne znaju kako da se posluže svojom slobodom. Oni se vrlo brzo odlučuju i na najpodlije zločine, ali isto tako i na krajnju samozataju, još bolje reći, istodobno na jedno i drugo. Otkuda samo tolika podvojenost i nesposobnost? Odgovorimo skupa s čovjekom iz podzemlja: zato što su se htjeli radije iznevjeriti svom razumu nego slobodi. Ono što čovjek u dubini priželjkuje, nije postignuće ovog ili onog cilja. On, naprotiv, ide za tim da ne bude naprosto onaj jezičac na orguljama ili kakva tipka na glasoviru. On, dakle, neprestano vodi otvorenu borbu između progresa, razumnosti i neotuđive slobode.¹⁶

Jednako je svladao umom i srcem teške skrajnosti svojih suvremenika: ateizam i moderni individualizam. Evo kako se na usta vatrenog Lebedeva izja-

⁹ Stjepan Perović, *Iz radionice velikih majstora*, Zagreb, 1966, str. 97.

¹⁰ Perović, ib. str. 97.

¹¹ Alfred Adler, ib. str. 377.

¹² D. S. Merežkovski, *Vječni suputnici*, Zagreb, 1919, str. 227.

¹³ Leonid Grossmann, *Grad ruleta*, Beograd, 1959, str. 19.

¹⁴ Karl Pfleger, *Geister die um Christus ringen*, Heidelberg, 1951, str. 236.

¹⁵ Berdjajev, *O Dostojevskom*, Beograd, 1934, str. 214.

¹⁶ Jacques Madaule, *Dostojevsky*, Paris, 1956, str. 116—117.

snio u *Idiotu*: »Sve vas ja sada izazivam, sve ateiste; čime ćete vi spasiti svijet i u čemu ste mu vi pronašli normalnu stazu — vi, ljudi od nauke, industrije, društava, realne plaće i drugoga? Čime? Kreditom? Što je kredit? Čemu će vas dovesti kredit?« (str. 445—446).

U *Mladiću* vodi se žučljiva rasprava između staroga Makara Ivanoviča i Aleksandra Semjonoviča s ovom temom: »Čovjeka bezbožnika možda se i sada plašim; samo je u tome svtar... da u životu nisam sreo ni jednog bezbožnika nego sam mjesto toga samo sretao nemirne ljude — bolje da se tako nazovu. Tu ima raznih ljudi: i velikih i malih, i glupih i učenih, ima ih i najprostijeg staleža, a svi su nemirni, jer čitaju i tumače cijelog svog vijeka nasitivši se slasti knjige, ali sami dalje ostaju u sumnji i ništa ne mogu razjasniti. Poneki se toliko pruži, da više ni samoga sebe ne vidi. Neki je tvrdi od kamena, ali srce mu je puno snova, drugi opet je bez osjećaja i lakomislen i zadovoljan je kad se može podnugivati. Jedan je iz knjige odabrao cvjetiče, i to po svom ukusu; ali je sam nemiran i nema unaprijed svog nikakvog mišljenja. Opet vam kažem: vrlo je dosadno. Sitni ljudi su oskudni, nemaju kruha, nemaju čime da prehrane djecu, spavaju na oštroj slami, ali ipak im je srce veselo, lako, mada griješe i psuju, ipak im je srce lako. A veliki čovjek se napija, ima jela napretak, sjedi na gomili blaga, zlata, a ipak mu na srcu leži težak teret. Ima ih koji su proučili sve nauke pa opet ih pritiskuju tuge, i sve mislim: što je čovjek pametniji, sve je veća dosada.

I ovo još treba uzeti u obzir: ljudi uče otkako postoji svijet, a što su dobra naučili da bi svijet postao divan, najveseliji i svakom radošću ispunjeni raj? Još velim i ovo: nemaju duševne ljepote, čak je i ne žele; svi propadaju, samo svaki uzdiže svoju propast, a ne promišlja da se obrati jedinoj Istini, jer živjeti bez Boga prava je muka; na taj se način događa da proklinjemo ono što nas osvjetljuje, a sami to ne vidimo. A i kakva korist: nemoguće da ima čovjeka koji se pred nečim ne savija; talkav čovjek ne bi to mogao. Ako odbaci Boga, on se klanja idolu drvenom ili zlatnom ili zamišljenom. To su sve samo idolopoklonici, a ne bezbožnici, tako ih treba nazvati. Ali zar da nema bezbožnika? Ima ih koji su pravi bezbožnici, samo su ti mnogo strašniji od svih, jer vam prilaze s Božjim imenom na ustima. Slušao sam više puta da ih ima, ali nisam sreo ni jednoga, ima ih, prijatelju, takvih, a ja mislim da ih i mora biti. Ima ih, Makare Ivanoviču... Ima ih i talkavih mora biti« (str. 469—471).

Ništa manje ofenzivan nije ni u *Idiotu*. Kao što u svojoj silovitoj borbi s ratiom traži »izvjesnu dozu tuposti«, tako i sada pljucka na svaki rad koji »nema moralne osnove«. Uostalom, dajmo njemu samome riječ: »I željeznice mogu biti, štoto riječ, slika, umjetnički izražaj. Hite, grme, tutnje i žure se za sreću čovječanstva, vele!... Ne vjerujem ja... toj koliji što vozi žito čovječanstvu! Jer kolija što vozi žito svemu čovječanstvu, ako njezinu radu nema moralne osnove, može nadasve hladnokrvno izlučiti znatan dio čovječanstva iz užitka dovezene žita, što je već i bilo... bio je već i Malthus prijatelj čovječanstva. Ali prijatelj čovječanstva s labavim moralnim osnovama ljudozder je čovječanstva, da i ne govorim o njegovoj taštini; jer, ako povrijedite taštinu nekoga od tih neprojenih prijatelja čovječanstva, odmah je on radi sitničave osnove voljan da zapali svijet na sve četiri strane, uostalom, isto onako kao i svaki od nas, da istinu kažemo, isto kao i ja, najgnusniji od sviju, jer ja ću možda prvi donijeti drva, a sam ću pobjeći« (str. 448).

Vis-à-vis opisane skrajnosti stoji druga jedna skrajnost: moderni individualizam. I sam razdražljiv, Dostojevski je znao za najsuptilnije senzacije novog evropskog čovjeka, proživljavao s njim perverzitet njegove prirode... Iskrena Marja Aleksandrovna to ovako kaže u *Ujakovu snu*: »Mi sračunavamo svoje probitke čak i u najvelikodušnijim, čak i u najnesebičnijim djelima našim, sračunavamo ih i neopazice, nehote! Naravno, gotovo svi varaju sami sebe da tako postupaju iz puke plemenitosti« (str. 325—326).

Može se općenito reći da su buntovni junaci Dostojevskog jednostavno egoisti i individualisti te da svoju sreću pretpostavljaju sreći čovječanstva (u budućnosti). To je točno. Pred samo pokajanje Raskolnikov priznaje Sonja Marmeladovoj: »... htio sam, Sonja, da ubijem bez kazuistike, da ubijem za sebe, samo za sebe! Lagati u tome nisam htio ni samome sebi! Nisam ubio zato da majci

pomognem — glupost! Ja sam jednostavno ubio; za sebe sam ubio, samo za sebe... Znaš, Sonja — rekao je iznenada s nejakvim nadahnućem — što ću ti reći: da sam zaklao samo zato što sam bio gladan — produžio je on naglašavajući svaku riječ i zagonetno, ali iskreno gledajući u nju, ja bih sada... sretan bio! Znaš li to?!« (str. 165).

Ali s tom mučnom unutarnjom podvojenošću nije sve svršeno. Novi strašni val gorčine zapljuskuje već ispačeni duh ruskog velikana. Od suvremene javnosti ocijenjen je kao mračnjak, reakcionar, propovjednik smrti i neistine, revolucionar bez cilja. Lunačarski navlastito pobija to zadnje, ističući da »bi bila pogreška, bilo bi nepravедno nazvati Dostojevskog revolucionarom jer u njemu postoji jedno neporecivo osjećanje primamljivosti revolucionarne bure, primamljivosti nemira...« A veoma je značajno što dalje nastavlja istaknuti poznavalac Dostojevskog: »Sitnoburžoaski ideolozi ruske revolucije u ove naše dane pokazali su se kao zaostali ljudi u usporedbi s Dostojevskim... Dostojevskog od današnje revolucije odvaja nekoliko desetljeća, a daleko je više shvatio njezinu mehaniku nego veliki dio suvremenih ideologa revolucije sitnoburžoaskog mentaliteta.«¹⁷

Jedan dio te javnosti usudio se zavapiti: »Pojavio se čir na tijelu ruske literature.« Sve je to stvorilo nepodnošljivi pakao u Fjodorovoj duši — kako se o tome zgodno izrazio u svojoj studiji Bratko Kreft: »Priča se da su ljudi, sretajući Dantea, šaputali: 'Evo čovjeka koji je bio u paklu.' O Dostojevskom je netko zabilježio: 'Evo čovjeka koji je živio u paklu'«.¹⁸

Doista, i suviše je bio genijalan, a da bi ga mogli shvatiti. Uostalom, mogao je s punim pravom reći, kao i onaj veliki Idealist prije dvadeset stoljeća: »Ja nisam donio svijetu mir nego mač«.¹⁹

Svega sebe iznio je u svojim djelima koja je iz sebe izbacivao kao vulkan vatrenu lavu. To je lava njegovih misli i osjećaja. Stvorio je galeriju ljudi, čije sudbine i duševni život, sukobi i uzajamni utjecaji, simpatije i antipatije prema ljudima i mislima otkrivaju pitanja vijeka u svoj njihovoj dubini. To su ljudi »u kojih je poniženo i povrijeđeno ljudsko dostojanstvo, pa se za nanesene uvrede i poniženja osvećuju okolini.«²⁰ Evo što za tu galeriju kaže Moravia: »... značajno je da su sve ličnosti Dostojevskog promašeni ljudi, tj. da ne uspijevaju djelovati povezano, s voljom i otvoreno, i to ne zato što njihov pravi interes ne leži u akciji. I tako smo dobili bučne i mračne ispovijesti u kojima lica, čini se, imaju dvije ličnosti: jednu koja nosi društvene karakteristike analogne ličnostima iz tradicionalnog romana, drugu koja podliježe psihologiji. Ova posljednja je najvažnija i čini se da nema nikakve veze s prvom. U stvari, lice Dostojevskog ne postoji po sebi, ono je više simbol jedne situacije podsvijesti i kao takvo ono se i ne razvija; ono nastoji da se beskrajno ponavlja, smještajući se tako izvan vremena.«²¹

Čitavo ljudstvo Dostojevskog sličí jednoj golemoj bolnici. Sve je ispremiješano, puno problematike, patetike, osamljenosti, kaotične zbrke, »bojno polje, potreseno, okrvavljeno, puno škrguta i jauka ranjeničkoga, — polje, na kojem su se sukobila dva neizmirliva neprijatelja. Tko će pobijediti? Nikada nitko. Toj borbi nema ishoda.«²²

Tu se Dostojevski mnogo razišao od Tolstoja koji je iznio velike figure smirenosti i veliku nauku u vjeru u širokim, evropski uravnoteženim slikama.

Josip Badalić inzistira na jednom vrlo značajnom momentu stvaralaštva Dostojevskog. Ističe *dinamički* i *aktivistički* karakter njegovih romana, kako u njima »sve kipi, sve ključa, sve teži naprijed — k akciji, k podvigu. Sve je radnja. Mjestimice najdramatičnija radnja. I to je jedna nadasve važna crta, koja kod Dostojevskoga još jače iskače, kad se on usporedi primjerice s Tolstojem, umjetnikom sredenog karaktera, čovjeka do otmjenosti odmjerenih gesta.«²³

Lunačarski naglašava kako u Dostojevskog nećemo naći lijepih opisa, sve prije nego kakve vebelne prizore iz prirode, kojima vrve romantična i realisti-

¹⁷ Milica Nikolić, ib. str. 1282.

¹⁸ Dr Bratko Kreft, *Portreti ruskih pisaca*, Titograd, 1964, str. 216.

¹⁹ Mihajlo Mihajlov, *Dostojevski danas I*, Kolo, br. 6, 1964, str. 70.

²⁰ *Vjesnikov izbor*, Zagreb, 1966, br. 1., str. 114.

²¹ Književni leksikon *Strani pisci*, Zagreb, 1961, str. 104.

²² D. S. Merežkovski, ib. I, str. 227.

²³ Dr Josip Badalić, *F. M. Dostojevski u hrv. literaturi*, Zgb., 1932, str. 56—57.

čna srca i pera. U Dostojevskog, naprotiv, ostaje se zapanjen genijalnošću sadržaja. On teži da se pred nama ispovijeda, razotkrije, bljesne uzavrelim interijerom bučnih događaja.²⁴

U svojim djelima Dostojevski se ne drži hladnih dojmova. Čitatelj osjeća kako je on na svakoj stranici idejno i etički jako tangiran.

»Dok čitaš knjigu Dostojevskoga, ne možeš živjeti odijeljenim životom od glavnih lica u pripovijesti: kao da nestaje granice među izmišljotinama i zbiljnošću. To je više nego suđut s junakom, to je slijevanje s njim.«²⁵

Jedna od najkompliciranijih situacija koje je Dostojevski uspio iznijeti u svojim romanima isprepletena je oko ličnosti siromašnog studenta Raskolnikova, »najveličajnijeg tipa psihologa Dostojevskog«.²⁶

U *Zločinu i kazni* vidno se očitovala paralela između Nietzschea i Dostojevskog. »Titanizam koji susrećemo u Dostojevskog i onaj u Nietzschea jedan je titanizam. Iznikao je iz istih uzroka, rezultat krvavog previjanja i grčenja istog naraštaja, ima na sebi iste oznake općeljudskog, apokaliptičkog, eshatološkog — ali im je konačni izlaz, rješenje, svršetak drukčiji. Oprečan. Opširniju je paralelu Dostojevski — Nietzsche iznio von Balthasar u studiji *Apokalypse der deutsche Seele*: dok Nietzsche ostaje kod svoje borbe, dok se s ponosom proglašava antikristom, Dostojevski s neslomljivom upornošću tumači nužni svršetak titanizma: čovjekovim padom.²⁷

Poniženi i uvrijeđeni Raskolnikov razvija svoju »intelektualnu teoriju nadčovjeka« koja dolazi do izražaja u grabežnom operiranju s lakomom lihvarkom, misleći da mu je sve dopušteno, pa i zločin.

Merežkovski s genijalnom preciznošću secira Raskolnikovljevu perpleksnost nakon počinjenog zločina, naročito što se tiče motiva zločina. U svojim *Vječnim sputnicima* naglašava kako Raskolnikov nipošto nije zastrepio zato što su mu ruke zamašćene još toplom krvlju mrske lihvarke, nego jer je dopustio sumnju, »nije li on zločinac? Ta je sumnja znak slabosti i za nju nisu sposobni oni, koji imaju pravo da prestupaju zakon«.²⁸

Raskolnikov je zaokupljen višestrukom problematikom: etičkom, moralnom i socijalnom. Etičkom ukoliko operira uz koncepciju svoje etike, pa se približio Nietzscheovu Nadčovjeku. Moralnom, ukoliko je skrhan unutarnjim trzajima i nesigurnošću zbog svoga fatalnog zaleta na i previše omraženu lihvarku praćenog strahovitim gnizodušjem. Socijalnom, ukoliko svoj čin motivira samilošću prema siromašnima, socijalnim zločinom koje nagoni čovjeka na zlo.

U Raskolnikova opažamo ekstremnu zaokupljenost pri eksperimentiranju. Sav je uronjen u svoj eksperimentat. Tolika je ta zaokupljenost da mu ljudski život postaje slučajnim ili, bolje reći, sporednim motivom pri operiranju. Eksperimentat psihološki traje i onda kad on praktično nema nikakva značenja. Tako Raskolnikov ponovno odlazi u lihvarkin stan da ponovno čuje zvuk kućnog zvonca, koji ga je pri izvršenom činu toliko poplašio i potresao, pa da obnovi njegovo psihološko djelovanje na sebe. Nastupa naime prospektivna funkcija Rodjina sna. Zločin je izvršen. Međutim, on želi rekapitulirati učinjeno djelo. Želi još jednom čuti onu strahovitu viknu, obnoviti u mislima ono kobno i stravično komešanje svjetline. Vidimo tu izvanrednu visinu afektivnosti, pervertirane nagnoske dospozicije koje su ga dovele do sadomazohizma.²⁹

Onu istu razdvojenost koju je proživljavao sam auktor nalazimo u njegovu junaku: kolektivna svijest opravdava prestupak u ime razvitka i napretka čovječanstva, dok se osobna savjest ustručava preuzeti na se toliku moralnu obavezu i poduzeti taj fatalni zalet.

Još bjednijim i satrvenijim čini ga pomisao da pred njim stoje njegova majka i sestra. Po njegovoj teoriji on ubija staricu za volju tih dviju svojih miljenica, a — gle! — one mu dolaze nuditi svoju pomoć i svoju njegu u bolesti,

²⁴ Usp. A. V. Lunačarski, *O ruskoj književnosti*, Bgd., 1959, str. 143.

²⁵ D. S. Merežkovski, ib. II, str. 52.

²⁶ Josip Badalić, ib. str. 30.

²⁷ Ante Katalinić, ib. str. 293.

²⁸ D. S. Merežkovski, ib. II, str. 59.

²⁹ Usp. J. Lončarević, *San u djelima F. M. Dostojevskog*, Kolo, br. 10, 1967, str. 297.

dok se on smatra njihovim spasiteljem. Tu zjapi strahovit jaz koji on ne može premostiti i koji ga čini još satrvenijim.

Očajna majka Puljherija Aleksandrovna i sestra Dunječka svega toga ne razumiju pa mu žele napraviti dobro i time da ga za neko vrijeme ostave sama, kako to Dunja kaže: »Hajdemo, mama, bar iz sobe da izađemo na čas, mi ga očigledno ubijamo.«³⁰

Osoba prema kojoj Raskoljnikov zauzima sasvim drukčiji stav jest Sonja Marmeladovljeva. To je sasvim razumljivo, jer su oboje svojim prestupcima izbačeni iz društva. Njezini prestupci nisu plod ideje kao kod Raskoljnikova ni plod pohote kao kod Svidnigajlova, nego ona griješi iz samilosti, bezumlja posve svoje vrste. Ona je u romanu predstavnik i nositelj one ljubavi koja nas jedina može naučiti da se odrekemo sebe u ime drugih i iz ljubavi prema drugima, ona, Sonja, prostitutka.

Nedvojbeno zaslučuje da se dotaknemo njezine psihe. Po Madauleovoj klasifikaciji ženskog svijeta u romanima Dostojevskog Sonja bi pripadala drugoj kategoriji: među one ponižene. Dijete je iz prvog braka svoga oca i provodi mučnu bijedu s braćom iz drugog očeva braka. Njezina maćeha Katarina Ivanovna sili je na prostituciju. Međutim, ovdje je posebno potrebno imati veoma oštar njuh za psihološku protančanost Dostojevskog. To je bio često petra scandali mnogih protivnika Dostojevskog. Sonja nipošto nije kurtizana u pravom smislu riječi, već prostitutka koju je bijeda izbacila na ulicu. (Nisu nam baš nepoznati takvi slučajevi ni danas).

Sonja je prvotno biće samilosti i potpomaganja. Kao da ni za što drugo i ne živi nego da drugima bude pri ruci u nošenju njihova križa. Otpočela je s tom misijom najprije kod svojih. Baš kao i ona Sonja u »Ratu i miru« za koju auktor kaže: »Valjalo se žrtvovati za sreću obitelji, koja ju je othranila i odgojila. Sonja je bila naviknuta da se žrtvuje, za sreću drugih. Njezin je položaj u kući bio takav da je samo žrtvujući se mogla pokazati i koliko vrijedi pa se obikla i voljela da se žrtvuje.«³¹

Ni Katarina Ivanovna, ni Marmeladov nisu u stanju odgovoriti svojim dužnostima. Kritičari vide u toj bijedi Marmeladovih (otac pijanica, keći prostitutka) jedan od najjačih argumenata za izvršenje samoga zločina, a Razumihin, Svidnigajlov, Porfirij Porfirjevič i, konačno, Sonja predstavljaju dijelove onog »psihološkog obruča« koji dovodi do priznanja i prihvaćanja kazne.³²

U tom momentu priskače u pomoć Sonja. Uza svu svoju difamiranost smogla je snage da Raskoljnikovu pruži Evandjelje s poglavljem o Lazarovu uskrsnuću. Auktoritativno nastupa i odlučno zahtijeva od kriminalca da od sada radi po njezinu naputku.³³

Sonja u svoju operaciju ulaže svu sebe, osjeća je i pamet. Ali, što je najvažnije, tu je i njezina ljubav. To je duša njezina operiranja i razlog što ona, konačno, ne izlazi osiromašena, iscrpljena, duhovno mrtva.³⁴

Žrtvovavši svoju čast i tijelo za ljubav svojih najbližih, tj. da bi ih spasila od smrti gladu, ona u osvjetljenju Dostojevskog dobiva karakter simbola kršćanske ljubavi koja ne poznaje granica žrtvovanja, samoodricanja, samouništenja za spas drugih. Razvija s njom mističnu uzajamnost. »Njih dvoje uzajamno shvaćaju svoje muke. Raskoljnikov govori: 'A naročito si zato grešnica što si uzalud pogubila i izručila sebe. Pa da to nije strahota! Pa da nije strahota, što ti živiš u tome kalu, koji tako mrziš; a opet i sama znaš (samo da otvoriš oči) da time nikome ne pomažeš i nikoga ni od čega ne spasavaš! Ta reci mi... kako se mogu u tebi usporediti takva sramota i takva milost pored drugih oprečnih i svetih osjećaja? Ta bolje bi bilo, tisuću puta pravije i razumnije kad bi ti ravno naglavice u vodu i najedanput svršila.«³⁵

Kod Raskoljnikova naglašen je više socijalni zločin, a kod Sonje moralni. »Sonja je trgovac svojim tijelom — motivirano ljubavlju prema svojim. Ras-

³⁰ *Zločin i kazna*, str. 297.

³¹ L. N. Tolstoj, *Rat i mir*, II, str. 432–433.

³² Usp. A. Flaker, *Ruski klasici*, Zagreb, 1965, str. 139–140.

³³ Jacques Madaule, *Dostojevsky*, str. 37–39.

³⁴ Usp. T. de Chardin, *Sur l'amour*, Édition du Seuil, 1967, str. 51–52.

³⁵ Dr. Dragutin Prohaska, *F. M. Dostojevski*, Zgb., 1921, str. 234.

koljnikovu je isti motiv pri njegovu zločinačkom operiranju. Sonja vidi da ništa ne postizava, pa se u svom očajanju obraća dvojici kod kojih jedino misli naći samilost i razumijevanje. To je Raskoljnikov i Krist. Njena je vjera nepokolebljiva i neizmjenjerna. Odvija se između njih proces intimiziranja. Za posljedicu imamo ispovijedanje obostranog zastranjenja i dehumanizacije. Sonja rješava cijeli problem romana. Ona ga rješava svojom neizmjenjnom popustljivošću, pasivnošću i požrtvovnošću, koja ide sve do prestupka, do samoponižavanja, ali i do spasavanja. Ona je oličjenje slobode u dobru, kao što su Raskoljnikov i Svidrigajlov oličjenje slobode u zlu. Kršćanska sloboda može doći u protivštinu s moralnim zakonima društva, ali ne s moralnim zakonima ličnosti. Ona može da se ogriješi o »mores«, ali ne o moral usaden u čovjeku i njegovoj savjesti. Sonja nije nemoralan čovjek, premda je nemoralan član društva, i od društva prezrena. Sonja nije bludnica koja se obratila, nego kršćanka koja je pogubila dušu bludništvom da spassava nevine duše svojih sestara. Sonja nije tip Magdalene iz Evandelja, jer nikako nije bila grešnica zbog ličnog udovoljenja strastima kao krasna Magdalena. Sonja se obraća Kristu ne javno i pred društvom nego tajno noseći limeni križ na grudima.«³⁶

Naime, »približavanje i zajednički put Sonje i Raskoljnikova, čime se završava roman »Zločin i kazna«, daju ujedno i odgovor na pitanje u vezi s Raskoljnikovim. Koliko ovo njegovo približavanje Sonji, toliko i njezin sve jači utjecaj na Raskoljnikova, odnosno njegovo podlaganje ovom utjecaju — sve bi to imalo pokazati kako je konačni spas ubojice stare lihvarke u odricanju od gordosti vlastitim razumom i utapanju u slasti što je daje kršćanska ljubav.«³⁷

Još je jedna jaka psihološka činjenica posvjedočila Raskoljnikovljevu »teoriju nadčovjeka«. »Naime, može li čovjek uopće ubiti, pa ma on ubio u ime najviših i najplemenitijih ciljeva? Može li prestupiti postulat savjesti?«³⁸

Majstorsko oko psihologa Dostojevskoga ovako zapauža: »Ubio sam stariću, nisam ubio stariću, nego načelo: starića je ništa... bolest... Ja sam htio da brže prestupim... ja sam ubio čovjeka, jer sam ubio načelo. Načelo sam i ubio, a nisam prestupio, već sam ostao s ove strane... samo sam znao da ubijem. Pa ni to nisam znao, kako se vidi. Načelo?... Ja i sam hoću živjeti, a ovako je bolje da se i ne živi.«³⁹

O kakvom se zapravo načelu radi? U čemu je rješenje tih zagonetnih riječi Raskoljnikova? Predložiti ćemo rješenje koje nam se između svih rješenja čini najvjerojatnije, a potječe od crkvenog ideologa Rozonova: »U *Zločinu i kazni* prvi put i najopširnije Dostojevski je raskrio ideju o apsolutnom značenju ličnosti. Nasred bezizlaznog stradanja, na pogled onih koji pogibaju i koji će poginuti, smučuje se čista srdačna duša glavnog heroja toga romana i on odlučuje da prestupi zakon o nepovredivosti čovjeka. Genijalnom dijalektikom se pripravlja fakat; on je i izvršen. I čim se to dogodilo, počinje djelovati mistička uzajamnost između ubojice i ubijene i svim ljudima naokolo. Kad zapravo nastupaju intimniji odnosi između onih u mnogočemu sličnih duša, Raskoljnikova i Sonje? Kad se Raskoljnikov malo više približio svojim najdražima? Tek nakon izvršenog čina. Sve što se događa u duši Raskoljnikova jest iracionalno; on sve do konca ne zna zašto nije smio da ubije stariću. I mi s njim zajedno ne shvaćamo umom, dijalektički, stanje njegove savjesti, kvalitet njegova postupka. Ali cjelovitim svojim bićem mi potpuno jasno shvaćamo pravednost svih posljedica tog izvršenog čina. Čim je on razbio lik na priliku Božju, mada lik obeščašćen njegovim nasiljem, osjetio je da je iza njega potamnio taj lik, a s njim i sva priroda. 'Nisam stariću nego sam sebe ubio' — veli on na jednom mjestu.«⁴⁰

Riječ je o ubijenom načelu, a ne o ubijenom ljudskom životu.

U *Zločinu i kazni* ideja apsolutne slobode manifestira se očiti i plastični nego u svim ostalim romanima.

Treba postaviti zanimljivo i, nadasve, bitno pitanje: kojem je fenomenu Raskoljnikov naklonjen? Originalnosti ili ludosti? Da je dovoljno

³⁶ Prohaska, ib. str. 235.

³⁷ Vinko Cević, *Dostojevski prema religiji i Crkvi*, Kolo, br. 1/1964, str. 95.

³⁸ Prohaska, ib. str. 221.

³⁹ *Zločin i kazna*, str. 433.

⁴⁰ Prohaska, ib. str. 221.

originalan i lud, nijećemo, ali se slažemo s auktorom, da postupa u ludilu i da je naklonjen »težnji za originalnošću« pod svaku cijenu. Nije lud, već je psihopatološke naravi, s poletom ka genialnosti. Ali je, po riječima samog Svidrigajlova, više »širok« nego »genijalan«. Auktor to generalizira: »Rusi su uopće široki ljudi, široki kao i njihova zemlja i skloni k fantastičnosti i neurednosti.«⁴¹

I Sonji je sinula misao: »Nije li on luđak?« Ali odmah se okani te misli: »Nije, tu je nešto drugo (posrijedi).«⁴²

Što se tiče originalnosti, Raskoljnikov sam kaže: »Ja sam tada zamislio jednu misao, prvi put u životu koju nitko još nikad nije prije mene izmislio! Nitko! Sinulo mi je u jedan mah jasno kao sunce, kako se još nitko nije usudio i ne usuđuje se da, prošavši mimo sve te nesklapnosti, sve naprosto zgrabi za rep i strgne k vragu! Ja sam htio da se odvažim i ubio sam.«⁴³

U procjenjivanju Raskoljnikovljeve ludosti medicina i psihologija se razilaze. Dijagnoza medicine bazira se na atavizmu, dok je njegova ludost u psihološkom smislu »usko spojena s auktorovim preziranjem razuma, logike, zakonitosti.«⁴⁴

Medicinski nalaz rješava problem da li je Raskoljnikov bolestan na vrlo jednostavan način, koji se posve protivni onome što auktor hoće da kaže. Dok auktor u Raskoljnikovu prikazuje čovjeka u kojem se miješaju i sudaraju različite nove ideje i duboka i neposredna priroda ruskog čovjeka, medicinski stručnjak sveo je sav problem na teoriju nasljedstva.⁴⁵

Nadalje, u *Zločinu i kazni* pomalja se pred čitaočev horizont neobična figura Svidrigajlova, čovjeka duboko uronjena u kal najrazličitijih prestupaka, čovjeka koji je »praktični uživatelj i prestupnik svih pisanih i nepisanih zakona.«⁴⁶ Njegov upit upućen rastrojenom Raskoljnikovu otvara nam pogled u tu mračnu dušu: »Où la vertus va-t-elle se nicher?« Taj njegov upit nužno slijedi iz njegova hedonizma, iz njegova smisla života koji je stavio u tijelo, u meso.

Zanimljiv je jedan detalj iz dijaloga među njima. »U nama ima nešto zajedničko«⁴⁷ — uvjerava Svidrigajlov Raskoljnikova. Međutim, u čemu je ipak jaz između te dvije duše? Dok se Svidrigajlov spustio u niske dubine puti i mesa, dotle se Raskoljnikov visoko vinuo iznad razuma, duha, duhovnosti. Prvi uranja u mistiku puti, drugi u mistiku duha. Stavivši sve svoje pouzdanje u anatomiju, tj. u put i meso, ne polazi mu za rukom predobiti tu »silu duše« na svoj uobičajeni način te se zato utječe psihologiji pošto je napustio anatomiju. Samo srcem uspjelo mu je predobiti Dunječkinu naklonost. Upravo kad je htio izmiliti iz ledenog mraza svoje duše, pogiba u magli.

Prelazimo na drugo zamašno djelo Dostojevskoga — *Braću Karamazove*. Besmisleno bi i netočno bilo postaviti pitanje za bilo kojeg pisca, a ne samo za Dostojevskog: koje je najbolje, najkvalitetnije djelo dotičnog pisca? Ali, ako je riječ o djelu u kojem najviše dolazi do izražaja umjetnička snaga, plastičnost izlaganja, složenost situacija, nadmoćno vladanje s beskrajno složenom problematikom, dubina analize psihe i, napokon, širina zahvaćanja u suvremeni život — onda su to nedvojbeno *Braća Karamazovi*. Zahvaljujući baš svojoj kreativnoj virtuoznosti, Dostojevski je uspio da do kraja dominira cjelokupnom simfonijom »gradeći je pred nama kroz najsuptilnija pijanissima do najzaglušnijih akorda.«⁴⁸

U »Karamazovima« Dostojevski »odmata kroniku jedne obitelji.«⁴⁹ Kao u naše vrijeme Šolohov.

Prvotno je to u detalje analizirana fabula ideološke polemike oko zločina koji se zbio u kući Karamazovih.

⁴¹ *Zločin i kazna*, str. 453.

⁴² *Zločin i kazna*, str. 469.

⁴³ *Zločin i kazna*, str. 469.

⁴⁴ Prohaska, ib. str. 231.

⁴⁵ Prohaska, ib. str. 230.

⁴⁶ Prohaska, ib. str. 231.

⁴⁷ *Zločin i kazna*, str. 324.

⁴⁸ Usp. Perović, ib. str. 47—48.

⁴⁹ Claudio Casoli, Città nuova, Genova, 1966, br. 1. str. 35.

Ideološki sadržaj odvija se u krugu braće, koja predstavljaju različita moralna i ideološka stajališta. Flaker ističe etičku i ideološku konfrontiranost stajališta koja se ispoljavaju s najvećom jasnoćom. Flaker nadalje upozorava na razgraničenost ideja koje pronose junaci romana. Međutim, te se ideje isprepliću u svojim suprotnostima, mišljenja se sukobljavaju, mjere jedno o drugo ne samo polemikama nego i međusobno.⁵⁰

Kao na vršcima poligona poredano je niz figura — predstavnika različitih pogleda na život: »Strastveni, neposredni Mića, bogobojažni samostanski pito-
mac Aljoša i ateistički obrazovani mislilac Ivan.«⁵¹ Uz Aljošu Karamazova starac svetac Zosima nesumnjivo je najpozitivnije oblikovani lik romana. Fabula je uglavnom orijentirana na braću, dok je starac Zosima epizodično lice. Figura Fjodora Pavloviča, oca braće Karamazovih, ocrtana je u savršenoj mjeri. U Pavloviču prepoznajemo glasovitog rimskog degenerika. Evo što sam auktor kaže: »Kazao sam vam da je bio jako podbuo. Fizionomija njegova predstavljaje u to vrijeme nešto što je jasno svjedočilo o prirodi i suštini cijele njegove prošlosti. Osim dugačkih i mesnatih kesica, ispod sličnih očiju, vječno bezobraznih, nepovjerljivih i podrugljivih, osim mnoštva dubokih bora na njegovu malenom ali gojaznom ličcu, objesio je ispod oštre brade još veći podvoljak, mesnat, dugačak kao torbica, što mu davaše nekako odvratno pohotljiv lik. Pridodate tome proždrljiva široka usta s debelim usnama iza kojih su se vidjele sitne krpje crnih, gotovo trulih zubi. Svaki put kad je počeo govoriti, prskao je pljuvačku. Uostalom, i on se volio šaliti na račun svoga lica, mada je, kako se činilo, bio njime zadovoljan. Osobito je isticao svoj nos, ne jako velik, ali vrlo tanak, s vrlo primjetnom grbinom. 'Pravi rimski' — govorao je — 'skupa s podvoljkom prava fizionomija rimskog patricija iz vremena propadanja!' Time se, čini se, ponosio.«⁵² Lik je to razvratnički, evropske vanjštine i evropskih manira.

U obitelji Karamazovih Dostojevski provodi svoj karakteristični psihički dualizam. U ovom djelu to je posebno naglašeno. Inače, karakteri braće veoma su zasebni, različiti. Eto mjerila za klasifikaciju braće!

»Pretjerani i netočni pojam«⁵³ o svome nasljednom imetku formira Dimitrijevu ličnost. Dimitrije je tipičan predstavnik karamazovštine, te loze »crna obraza«, kako sam pojam kaže, uzet etimološki.

Karamazovština se ugniježdila u svakom kutku doma Karamazovih. O acu da i ne govorimo. »Ima karamazovštine i u filozofiranju Ivana kao i u terevenkama Dimitrija.«⁵⁴

Ivan je najjači umom, najslabiji srcem; strasti, strasti... uma su mu velike.

»Teško je naći u teološkoj literaturi takva protesta protiv Boga kakav je izrekao Ivan Karamazov svojom 'pjesmom' — legendom o Velikom Inkvizitoru.«⁵⁵ S Bogom se naprosto poigrava zovući ga na odgovornost zbog tiranije i zbog nesavršenosti njegova svijeta, njegova djela. Taj Ivanov revolt, i inače ostalih ruskih nihilista, »nije započeo toliko negiranjem Božje opstojnosti koliko bunom protiv bijednog položaja čovjekova na zemlji: Dobroljubov, Čerņiševski i Pisarev bili su dobro poučeni u vjeri i u mladim godinama živjeli po njoj. Pritjelom u njihovoj duši nastaje onda kada počinjju razmišljati o trpljenju čovjeka.«⁵⁶

Pitanje se samo od sebe nameće: što je Dostojevskog navelo da se tako žestoko okomio na katolicizam? Stein u svom odličnom osvrtu na katolicizam Dostojevskog u ovom pitanju Dostojevskog promatra samo kao umjetnika, jer se Dostojevski ovdje nije pokazao kao mislilac. Što je na stvari? Veliki inkvizitor udara i huli katolicizam radi neke apoteoze pravoslavlja na račun poniženog katolicizma.⁵⁷

⁵⁰ Flaker, ib. str. 1064.

⁵¹ Braća Karamazovi, str. 37—38.

⁵² Braća Karamazovi, str. 37—38.

⁵³ Braća Karamazovi, str. 22.

⁵⁴ Prohaska, ib. str. 349.

⁵⁵ Prohaska, ib. str. 342.

⁵⁶ N. Berdjajev, *Problèmes du communisme*, cit. Ante Katalinić, ib. str. 294.

⁵⁷ Dr Vladimir Sergej Stein, *Katolicizam F. M. Dostojevskog*, Život, br. 1/1938, str. 30.

On ne niječe izravno egzistenciju Boga, nego uskraćuje Bogu slobodu da radi s čovjekom što ga je volja. Ivan sam naglašava bratu Aljoši: »Tu evo odmah izjavljujem da primam Boga, naprosto i bez primjedbe... ali znaj da ja u konačnom rezultatu ne primam ovaj Božji svijet i mada znam da postoji, ja mu ne dopuštam da postoji.«⁵⁸

Vidimo da i Ivan izgrađuje svoj titanizam čovjeka. Ideal mu je »Nadžovjek« kao i Nietzsche. Kao i Nietzsche izrazio je na taj način svoju »najgorčenu borbu protiv Boga.«⁵⁹

»Sa svim zanosom svoga duha strastveno razmatra ovaj titanizam. To je glavni sadržaj njegova svijeta. Otkinuo je lupine čovječjeg bića, zaronio je grozničavo u to tajanstveno more.«⁶⁰

Na bratova podraživanja Ivan vješto odgovara: »Što je svijest? Ja sâm stvaram svijest. Zašto se ja mućim? Iz navike. Iz opće ljudske navike. Iz opće čovječanske navike koja je stara tisuću godina. Dakle, odviknimo se i bit ćemo bogovi.«⁶¹ Toliko dubokim smatra taj problem da je to razumu nedostupno riješiti, pa ga zato i napušta.

U »Legendi o Velikom Inkvizitoru« prikazao je najvećeg Kristova protivnika — antikrista. Njegove su riječi: »Ja ne da ne priznajem Boga, nego ja ne priznajem svijeta što ga je sazdao Bog.«⁶²

Ivan Karamazov zna kršćansko poimanje... poretka u svijetu, ali ga unaprijed ne prihvaća: »Odvise su skupocjeno ocijenili tu harmoniju — barem moj džep ne dozvoljava da platim ulaznicu za nju. Iako sam pošten čovjek, moram je vratiti što prije, pa to eto i činim.«⁶³

Nacrtao je kako vidimo velikog ispravljača svijeta.

»Inkvizitor nije tek reprezentant rimske Crkve; on je više, on je predstavnik svakog društvenog uređenja bez Krista. On je tipičan 'čovjekoljubac'. On iz ljubavi prema ljudima ubija ličnost — dušu, oduzevši joj slobodu, slobodu savjesti koju je Krist donio.«⁶⁴

Izvrnuo je moral naopako, oduzeo mu je postolje — Krista. Dakle, ta je legenda bilansa javnog morala bez Krista.

Treća figura među braćom jedini je »bijeli obraz« među njima — Aljoša. Auktor nam je u njemu pokazao čisti lik djevca, potpuno izolirana i bez karamazovštine, »i, ako je pošao stazom koja vodi u manastir, učinio je to samo stoga, što je samo ona u to vrijeme učinila dojam na njega, predstavila, tako da kažem, ideal, izlaz za njegovu dušu, koja se otimala iz tame svjetske mržnje k vidjelu ljubavi.«⁶⁵

Aljoša je priprost mladić, ali velika srca koje je uspjelo »ovladati velikim umom«, kako to auktor dva puta ponavlja: »... ovaj dječak nije nikako bio toliko prostodušan kakvim su ga svi držali.«⁶⁶ Imao je sposobnost brzo postati sličan i blizak onome s kojim je došao u doticaj. Više-manje svi njegovi partneri u romanu, koji su mnogi zasebne prirode, jednako su mu pristupni. Osim toga, Aljoša lako prodire u tuđi život. A sve to skupa izvire iz čovjekoljublja koje se razbujalo u njemu. Sam veli da su mu već dobro poznate karamazovske bure, ali koje nisu tako jako vitlale njime kao njegovom braćom i njegovim ocem. »Naslućujemo u njemu moralnog informatora, učitelja i proroka...«⁶⁷ Lik je to »nepobitne krasote« — kako sâm Dostojevski kaže, »bijeli obraz« među braćom.

U pozadini zbivanja stoji epizodično lice, starac Zosima s gorućom buktinjom ljubavi i preobraženja. Pisac mu je povjerio delikatnu ulogu da tješi, propovijeda ljubav i vjeru u božansku pravdu. U mračnom carstvu karamazovštine pomalja se blaženi lik starca Zosime koji zvuči kao »divna pastorala u

⁵⁸ Braća Karamazovi, str. 368.

⁵⁹ Katalinić, ib. str. 295.

⁶⁰ Katalinić, ib. str. 293.

⁶¹ Braća Karamazovi, str. 888.

⁶² Braća Karamazovi, str. 357.

⁶³ Braća Karamazovi, str. 878.

⁶⁴ Prohaska, ib. str. 346.

⁶⁵ Braća Karamazovi, str. 30.

⁶⁶ Braća Karamazovi, str. 50.

⁶⁷ Prohaska, ib. str. 339.

dramatskoj simfoniji života, što uzburkano teče dalje ostavivši negdje u daljini taj lik starca Zasime kao da nikad nije ni postojao». ⁶⁸

Čini se da je Dostojevski uz lik nihilističkog filozofa Ivana Karamazova u nastavku romana namjeravao s Aljošinim razvojem stvoriti svoj, tako reći, idealni lik revolucionara u kojem bi se podjednako ispovijedao kao u Raskoljnikovu, Šatovu, Stavroginu ili u Ivanu Karamazovu i tolikim drugima. Veličina, smišljenost, misaonost i harmonija fabule romana toliko su upale u oči Andréu Gideu da ga je nazvao »romanom-katedralom«.

Djelo u kojemu je Dostojevski dao najbolju svoju figuru jest *Idiot*. Ta je figura knez Miškin. U liku kneza Miškina, idiota, Dostojevski konkretizira drugi dio svoga mišljenja: »Razum je put zločinu, bezumlje je put k svetinjama.« ⁶⁹ Ono prvo, »razum — put k zločinu«, prikazao je Dostojevski u liku Raskoljnikova, a ovo drugo, »bezumlje — put k pravdi« i istini, dokazao je već teoretski u *Zapiscima iz podzemlja*, a sad će pokazati u živom liku čovjeka. Knez Miškin je epileptičar, mentalno teško opterećen pa ga zato susrećemo na njegovu putu u Švicarsku na liječenje. Međutim, Dostojevski se ne izražava podrobnije o naravi njegove bolesti. Ali, koliko nam je moguće vidjeti iz samog romana, on djeluje prilično harmonično. ⁷⁰

Prohaska zapaža kako se tu čudnom pokazala estetika ruskog velemajestora. Pregazio je ograde razuma i pokazala se perioda velikog srca. Dokazuje religioznu i spoznajnu silu bezumlja. ⁷¹

Kritičari roman postiraju među biser-knjige u literaturi o Kristu. I površnom čitaču je jasno da se ne radi o kakvom »ruskom Kristu«. Dostojevski zna za jednog jedinog Krista, ali, »budući da on ne može zamisliti ljude bez Njega«, on ujedno pokušava zamisliti i prikazati jednog čovjeka koji bi bio što je moguće vjernija slika Krista. Zar možda jednog sveca koji se trudi da slijedi Krista u ljubavi prema Bogu i prema bližnjemu, u kršćanskom djelovanju i kontemplativnom životu? Tu se Dostojevski služi čovjekom za kojega ono iz Evanđelja »pružite i drugi obraz« ne znači nikakvo samoponižavanje nego živu želju za ostvarenjem svoga bitka. Knez Miškin, kojega zbog njegove epilepsije krste »idiotom«, za čušku koja mu je »dana« u uglednom društvu uzvraća samo — »dobročudnim smiješkom«, koji se uopće nije očekivao u toj situaciji. Knez Miškin živi *svojim* životom. Sa svim onim što ispunja i prožima njegovu svijest ili podsvijest, njegovu duševnost... on pliva u nekoj višoj sferi. On jest na tom svijetu, ali ne pripada tome svijetu. ⁷² Zato je on kadar sve oko sebe shvatiti, ali zato njega nitko ne shvaća. Baš kao i Krist! A upravo to je razlog jedinstvenosti ovog djela: na psihološkoj podlozi lebdjenja između dva svijeta Dostojevski je u *Idiotu* pružio vjernu i simboličnu sliku Krista u čovječjem obličju. ⁷³

Pozitivna figura toga junaka očituje nam se u njegovim vratolomnim akcijama i posredovanjima među više osoba, svojih partnera u romanu. On je pojam dobrote, pun samilosti, spremnosti na neplaćene usluge. Hoće harmoniju, izmirenje među strašnim protivštinama na koje nailazi u jednog na prezir, jer je drugoga uspio osvojiti svojom ličnošću. Ali, događa mu se ono što se obično događa takvim ljudima: ispaio je smiješan u očima društva, bezuman, idiot. Ispao je takav samo zato jer se trošio »u težnjama pravde i ljubavi.« ⁷⁴

⁶⁸ Perović, ib. str. 80—81.

⁶⁹ *Idiot*, str. 397.

⁷⁰ Jacques Madaule, ib. str. 74.

⁷¹ Prohaska, ib. str. 240.

⁷² Zanimljivo je što Tolstoj govori u *Ratu i miru* za svoga glavnog junaka Andreja: »Iz njegovih riječi, iz tona, a poglavito iz toga pogleda — hladna, gotovo neprijateljskog pogleda — provijavalo je tuđenje od svega zemaljskoga, koje je tako strašno živu čovjeku. On je, po svemu sudeći, teško shvaćao sve što je živo; ali se osjećalo da to nije zbog toga što je izgubio sposobnost shvaćanja, nego zbog toga što je shvaćalo da to nije zbog toga što nisu shvaćali ni mogli shvatiti živi ljudi i što ga je svega zaokupilo.«

⁷³ Usp. Karl Pfleger, ib. str. 234—235.

⁷⁴ Prohaska, ib. str. 244.

U ovom i odviše zapletenom romanu, u romanu s veoma pozitivnim likom, nalazimo i jednog »opasnog dijalektičara«, razarača kršćanskog vjerovanja, malog Hipolita. Hipolit je skrhan od tuberkuloze, ali je neslomljiv u svom pokušu, u svom negiranjju. Miškin je pojam smirenosti i pokornosti, a Hipolit polemizira protiv svega toga. Spreman je umrijeti i prije negoli ga dokonča neumoljiva tuberkuloza. To će on i učiniti. Hipolit je veliki ateist, ali se ipak pomirio s mišlju da postoji vječni, prekogrobni život. Međutim, on ne shvaća zašto se treba pokoriti i smiriti.

»Ne vjeruje uopće ni u što, nego možda u vječnu harmoniju... Dopušta da bez neprestanog proždiranja jednoga drugim ne bi mogao svijet da postoji, dopušta i to da on ništa ne shvaća o svemu tome sustavu, ali zato evo što on zna: da on »jest«, i zato ga nije briga ako je svijet možda pogrešno sazdan i što ne može da drukčije stoji. Tko će ga poslije osuđivati zbog samoubojstva?«⁷⁵

»G. M. Friedlander u studiji o romanu *Idiot*, piše o tragediji umirućeg mladića ovo: »Dostojevski je htio pokazati da će patnje Hipolita nestati zajedno s njegovom ohološću. U stvari, on realistički pokazuje da je sama »oholost« — bolesni egocentrizam Hipolita, njegov anarhistički bunt anarhiste od kojega on mučno i teško pati, samo odraz njegove osamljenosti, nehumanosti društvenog života koji okružuje Hipolita i da je izazvan njegovom otuđenošću od naroda, od drugih ljudi što osuđuje njegove misli na bolesno lutanje.«⁷⁶

Na temu moralnog razvitka jedne ličnosti majstor Dostojevski stvara roman *Mladić*. Tu jedan nejakli mladić, sav razočaran, priča svoja stradanja među odraslima. Mladić traži istinu i nastoji razjasniti zagonetnu prošlost svoga oca. Ideja koja prožimlja roman jest *raspadanje*. Flaker kaže: »U svemu ideja raspadanja... Raspadanje je glavna vidljiva misao romana. Svatko na svoju stranu, čak i djeca... društvo se kemijski raspada...«⁷⁷

Rusija je tada proživljavala svoju tešku fazu, fazu raspadanja, fazu »bez unutarnjeg zdravlja, bez moralne tradicije, uzburkana, neorijentirana, usko-lebana.«⁷⁸ Ovdje se Dostojevski vraća idealu obitelji. Obitelj je postala slična blagajni, razbojničkoj kući, mjenjačnici, jer je sve te funkcije obavljala. Nihilisti su takvo stanje podupirali. Genij Dostojevskoga sve je to prozreo pa želi povratiti moralnu tradiciju obitelji. Dostojevski je i suviše mrzio mehaniziranje života, život bez ličnosti. Nije želio da se ljudi naprosto transformiraju u pčelinjak ili mravinjak.

Kako vidimo, tema mu je socijalna. Individualni karakteri u romanu su najmanje došli do izražaja, a izrazitije su iznesene suvremene društvene pojave — zlatna groznica, afere i špekulacije.

Dostojevski je ovdje osobito naglasio pojavu »slučajnih« članova i »slučajnih« obitelji. Ovu »slučajnost« Dostojevski je ugurao u mnoge momente suvremenog života. Zato mu se roman pretvara u apologiju obitelji, i to ruske pravoslavne obitelji.

Junak romana je pomijeklom iz »slučajne« obitelji i dolazi u grad, a da nije naučio razlikovati dobro od zla. Odgaja se zatim u jednom pansionu (protiv čega je Dostojevski veoma žučljivo rogoborio, jer su pansioni pogodna tla za mehaniziranje života i stvaranje nihilista). Mali Arkadij Makarovič Dolgoruki razvija se u tip svoje vrste. U njemu kritika prepoznaje jagmu za vlašću, slobodom i moći. Naglašen je u njemu razvitak ličnog principa, baš kao i u Ras-kolnikovu. Međutim, veoma su zanimljive razvojne faze toga »zelenog dječaćića«. On namjerava, gomilajući sebi novac, postati Rotschildom te na taj način »izići iz društva«. Ali, ta njegova misao posve se sublimirala jer se mladić radom i raspravljanjem opredijelio za posve novo stajalište.

⁷⁵ Prohaska, ib. str. 256—257.

⁷⁶ Mihajlo Mihajlov, ib. VI. str. 79.

⁷⁷ Ib. str. 1063.

⁷⁸ Prohaska, ib. str. 319.

Prohaska odlično crta što se dalje događa s tim čovjekom »u prevratu«. On kida s novcem otkad mu je u ruke palo pismo koje kompromitira Versilova kao njegova nezakonitog oca. Kritičari su skloni u tom pismu vidjeti neku novu vrstu vlasti nad čovjekom, moralnu vlast koja u karakteru mladića izaziva prevrat pa on više i ne misli o pribiranjju bogatstva. Taj prevrat je očito moralnog karaktera... Eto, onda, i u Versilovu velikog moralnog preokreta.

Od sada nastaje duševna temperatura u hladnoj »slučajnoj« obitelji Versilova. Dostojevski ukazuje kako proces, koji je prošao mali Arkadij, proživljuje i čitavo čovječanstvo. I ono je osamljeno poput toga »zelenog dječaćića« — dok jednom ne podigne oči k Ocu.

Jedan od prvih cjelovitijih romana poslije izlaska s robije u kojem je poredao niz ljudskih sudbina ispod petrogradskog neba — jesu *Poniženi i uvrijeđeni*.

Svježi dojmovi s robije posve mijenjaju pogled i nazor Dostojevskog na društvo i ljude. Mladi pisac još je pun gnjeva, očajja, zbunjenosti, osjećaja osamljenosti, prezira. To je roman silnih i obespravljenih, onih »koji mogu sve« i onih koji nisu u stanju zaštititi ni svoju čast. Zato je knez Valkovski u ruhu »ateističkog cinika«, »evropeizirana Rusa«, otuđena svojoj ruskoj vjeri. To je okrutni mučitelj žene.

Auktor ironizira Ruse i ruske patriote u liku toga razvratnika, žigoše tip romantika — filantropa u mladosti, a cinika u starosti.⁷⁹ Prezentira personifikaciju nasilja. Žrtve su Ihmenjevi, Neli, Smith, Ivan Petrovič - pjesnik.

Miroslav Babović precizira životnu filozofiju Valkovskijevih. Oni ne shvaćaju da čovjek počinje tamo gdje oni ne dosežu. Čovjek je ono što oni nisu. Čovjek — to je pobjeda nad sebičnošću, to je ljubav prema ljudima i podvig žrtvovanja za trajne vrijednosti. San Valkovskijevih je puno konito. A veliki čovjek nikada nije živio samo za kruh i uvijek je nalazio snage da se odrekne kruha i života za ljudsku slobodu, za vječnost. *Pjesma o čovjeku* nikad ne će obasjati Valkovskijeve.⁸⁰

Suvremena kritika veoma je promašila u ocjeni ovoga djela. Očekivala je, naime, socijalnu temu djela, kao da bi se auktor bacio na obranu klasno poniženih i uvrijeđenih. Auktor nipošto ne drži to za svoj posao. Njemu je stalo do raščinjavanja savjesti. Stalo mu je više do toga da iznese psihološku studiju o tome što se događa u dušama poniženih i uvrijeđenih. Roman je to u kojem je Dostojevski iznio filozofiju uvrijeđenih, jakih stradalaca koji ostaju moralno nepobijeđeni. Kritičari u ovom djelu mnogo inzistiraju na melodramatičnosti. Sve, što su ponižena srca saftkala čežnjom, vučja šapa Valkovskijevih je poderala. Dolazi čitava familija u sukob s predstavnicima višega društva, s onim evropeiziranimima koji se u stvari valjaju sami u kalu razvrata, a mjesto njih stradaju oni koji su im na nišanu, oni koji im ne mogu uzvratiti zla zlom. Zato su poniženi i uvrijeđeni. Dostojevski u romanu oštro ustaje protiv civilizacije: »U krajnjoj liniji od civilizacije čovjek, ako nije postao krvožedan, a ono je postao sigurno gore, gadnije krvožedan negoli prije. Prije je on u krvoproliću vidio pravdu i mirne je savjesti tamanio koga je trebalo; sada, premda smatramo krvoproliće gadnim, ipak se tom gadarijom bavimo, pa čak i više negoli prije.«⁸¹

... »Poniženi i uvrijeđeni« nije samo naslov jedne knjige nego i središnja tema stvaralaštva Dostojevskog. Zato u romanima Dostojevskoga dominira duboki humanizam. Humanizam otvoren i borben, onaj koji silovite težnje čovjekove vodi prema Apsolutnome.

Krešo Čvrljak

⁷⁹ Prohaska, ib. str. 166.

⁸⁰ U predgovoru, str. 12.

⁸¹ *Poniženi i uvrijeđeni*, str. 470.